

بررسی سیر تکوینی امت‌سازی پیامبر اکرم ﷺ در سور مکی، مبتنی بر تفسیر تنزیلی موضوعی

محمد رضا رنجبر*

چکیده

از جمله اقدام‌های مهم پیامبر اکرم ﷺ در طول دوران رسالت خویش، امت‌سازی است، مسأله اصلی مقاله بررسی چگونگی سیر امت‌سازی به‌ویژه در دوران مکه است که برای احراز این امر، از چارچوب تفسیر تنزیلی که مبتنی بر تفسیر براساس سیر نزول سوره‌های قرآن است، بهره‌برداری شده است. این سبک تفسیری به‌خوبی می‌تواند جریان شکل‌گیری هویت امت، در راستای ساخت دولت نبوی را تبیین نماید. مهم‌ترین ویژگی هویت‌بخش و اقتدار امت، عنصر عقیده است. اهمیت سوره‌های مکی را نیز باید در همین راستا مورد توجه قرار داد. بنابراین سور مکی قرآن کریم با بیان مولفه‌های امت‌سازی، بخشی از فرایندهای ساخت هویت امت را تبیین می‌کند. مهم‌ترین اقدام امت‌سازی پیامبر اکرم ﷺ تبیین ارزش‌های بنیادی اسلام در راستای ساخت امت اسلامی بر پایه آیات قرآن و تفسیر آن است.

واژگان کلیدی

آیات سیاسی اجتماعی، امت واحد، امت‌سازی، تفسیر تنزیلی.

mr.ranjbar@pnu.ac.ir
تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۲/۹

*. استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه پیام نور.
تاریخ دریافت: ۹۷/۳/۳

المسار التكويني لعمل رسول الله ﷺ على طريق بناء الامة فى السور المكية وفقاً للتفسير التنزيلى الموضوعى

محمد رضا رنجبر*

الخلاصة

من الأعمال المهمة التى قام بها رسول الله ﷺ طيلة مدة رسالته، بناء الأمة، وهذه هى المسألة الأساسية التى يتناولها هذا البحث ليسلط الضوء على الكيفية التى جرت فيها مسيرة بناء الأمة وخاصة فى العهد المكي. ولأجل الوصول الى هذه الغاية اعتمد البحث اطار التفسير التنزيلى الذى يقوم على فكرة التفسير وفقاً لسير نزول سور القرآن. وهذا النمط التفسيري يستطيع بكل جدارة تبيين التيارات التى ساهمت فى صياغة هوية الامة، فى سياق بناء الدولة النبوية. أن أهم ميزة وعنصر يمنح الامة هويتها وقوتها، هو عنصر العقيدة. وفى هذا السياق أيضاً ينبغى الالتفات الى أهمية السور المكية. وعلى هذا فالسور المكية من القرآن الكريم بما تكتمن عليه من مكونات بناء الأمة، تبيّن جانباً من سياقات ايجاد وبناء هوية الامة. وكان أهم عمل اقدم عليه رسول الله ﷺ لبناء الأمة هو تبيين القيم الأساسية للاسلام على طريق بناء الامة الاسلامية استناداً الى آيات القرآن وتفسيرها.

الألفاظ المفتاحية

الآيات السياسية الاجتماعية، الامة الواحدة، بناء الأمة، التفسير التنزيلى.

طرح مسئله

یکی از محورهای قرآن کریم تبیین مسیر امت‌سازی پیامبر اکرم ﷺ است. از جمله روش‌های تفسیری که می‌تواند به خوبی ما را به مقصد برساند، تفسیر تنزیلی است این سبک تفسیری برخلاف تفاسیر ترتیبی، نگاه ویژه و معناداری به فرایند نزولی قرآن کریم دارد. در این مقاله با استفاده از این چارچوب تفسیری موضوع دنبال می‌شود. بنابر این سوال اصلی پژوهش عبارت است از: سیر امت‌سازی نبوی ﷺ براساس تفسیر تنزیلی سور مکی قرآن کریم چیست؟

مفاهیم پژوهش

امت‌سازی

حاکمیت مطلق از آن خدای متعال بوده و اوست که حاکمیت را به دیگری به‌عنوان خلیفه الله فی الارض تفویض نموده (بقره / ۳۰، ص / ۲۶) و به هر کسی که بخواهد، عزت و ذلت می‌بخشد. (آل عمران / ۲۶) از طرفی، یکی از رسالت‌های پیامبر، ایجاد امت واحد بر مبنای توحید است. (بقره / ۲۱۳، یونس / ۱۹) بدین ترتیب، رسول اکرم به تاسیس دولت امت اسلامی پرداخته و خود نیز تا زمان حیات، حاکمیت و زعامت آن را بر عهده داشتند. قرآن در آراء مفهوم ملت که بر مشترکات نژادی، تاریخی و جغرافیایی استوار است، مفهوم «امت» را که بر جنبه اعتقادی انسان‌ها تأکید دارد مطرح می‌نماید. (حجرات / ۱۳) اسلام، ضمن اینکه مناسبات قبیله‌ای و ... را محترم شمرده، معتقد است که ملیت نباید در عرض دین باشد. شهید بهشتی، امت را «مجموعه‌ای در پیوند با عقیده یا ایدئولوژی خاص تعریف می‌کند. او معتقد است، امت نسبتی با زمین و ملت به‌معنای مدرن امروز ندارد بلکه براساس عقیده و وحدت در عقیده تعریف می‌شود». (فیرحی، ۱۳۹۱: ۲۹۶)

دولت‌سازی

دولت‌سازی از جمله مباحث مطرح در علم سیاست است. به لحاظ تاریخی قدیمی‌ترین دولت‌سازی‌ها «به حدود ۶۰۰۰ تا ۸۰۰۰ سال قبل از میلاد برمی‌گردد.» (حاتمی، ۱۳۹۰: ۹) با مطالعه دولت‌سازی، ملاحظه می‌گردد که روند دولت‌سازی ترکیبی از عناصر چهارگانه جمعیت، حکومت، سرزمین و حاکمیت است. نکته مهمی که باید به آن توجه داشت، دیالکتیک دولت‌سازی و ملت‌سازی است. اگرچه «دولت‌سازی عمدتاً در مورد توسعه حکومت‌مداری کاربرد پیدا می‌کند و ملت‌سازی در مورد توسعه و پیشرفت یک هویت مشترک» (زرگر، ۱۳۸۶: ۱۱۰) در عین حال این دو مفهوم ارتباط تنگاتنگی با یکدیگر دارند.

از جمله مفاهیمی که می‌بایست در ارتباط با دولت‌سازی مورد بررسی قرار گیرد، مفهوم ملت‌سازی است. هدف از ملت‌سازی ساخت هویت جامعه است. به همین دلیل ملت‌سازی را «تبدیل شدن مردم با فرهنگ‌ها و زبان‌های متفاوت به یک ملت، جهت دستیابی به قدرتی متمرکز دانسته‌اند». (Carolyn Stephenson, 2005: 37) از این نظر، فرایند ملت‌سازی امری تدریجی است. در همین راستا آنتونی اسمیت معتقد است: «هویت ملی، باز تولید و باز تفسیر دائمی الگوی ارزش‌ها، نمادها، خاطرات، اسطوره‌ها و سنت‌هایی است که میراث متمایز ملت‌ها را تشکیل می‌دهند که تشخیص هویت افراد با آن الگو و میراث و عناصر فرهنگی‌اش صورت می‌گیرد.» (امینیان و کریمی قهرودی، ۱۳۷۱: ۶) اصطلاح دولت، ملت و یا دولت‌های ملی هماهنگی بیشتری با این نوع نگاه دارد. اهمیت ملت‌سازی بدین جهت است که «منجر به تشکیل جامعه یکپارچه و سپس دولتی قدرتمند گردیده و در نتیجه امنیت را که مهم‌ترین نیازمندی بشر است، به وجود می‌آورد». (A.von Bogdandy & R.wolfrum, 2005: 579) نقش فرهنگ در تاسیس دولت، ملت، بسیار برجسته است. از همین رو، برخی تأثیر فرهنگ را در مراحل آغازین دولت، ملت‌سازی برجسته کرده و برخی دیگر بر نقش فرهنگ در مراحل بلوغ یا تکامل دولت، ملت، تأکید کرده‌اند. پژوهشگران حوزه توسعه سیاسی، سیر تکوین دولت، ملت‌سازی را که می‌توان به‌عنوان شاخصه‌های دولت، ملت نیز معرفی کرد، این‌گونه بیان نموده‌اند: «۱. تثبیت اقتدار دولت در محدوده جغرافیایی مشخص، ۲. پی‌ریزی اصول فرهنگی واحد، به وسیله سیستم‌های آموزشی، ۳. توسعه مشارکت مردمی در مسائل سیاسی کشور، ۴. قوام بخشیدن به هویت و اتحاد ملی، ۵. توسعه و بسط نهادهای دولتی». (flora peter, 2008: 245-260) افزون بر ذکر شاخصه‌های دولت، ملت برخی از پژوهشگران به عوامل و شاخصه‌های ضعف و شکست دولت، ملت‌سازی نیز اشاره کرده‌اند، که عبارتند از: «۱. ناهماهنگی بین جوامع (ملت‌ها)، ۲. ناتوانی در کنترل مرزها و تمامیت قلمرو، ۳. رشد خشونت‌های جنایی، ۴. وجود سازمان‌ها و نهادهای فاسد در دولت». (A. von Bogdandy & R. Wolfrum, 2005: 56) به هر ترتیب، مفهوم دولت، ملت، مفاهیم به هم پیوسته‌ای هستند که در فرایند تأسیس و تکوین به پشتیبانی یکدیگر نیازمندند. بر این اساس «دولت‌سازی ایجاد و تقویت نهادهای لازم برای حمایت از توسعه سیاسی، اقتصادی و اجتماعی بلند مدت است، که این نهادها شامل قوه مقننه، نظام قضایی، کارگزاران اجرایی مانند آموزش و پرورش، حمل و نقل و ... هستند». (قوام و برزگر، ۱۳۸۸: ۲۲۴)

روش‌شناسی پژوهش: تفسیر تنزیلی موضوعی

گونه‌شناسی تفسیر تنزیلی: روش تفسیر تنزیلی، به انسجام مجموعه آیات هر سوره و معناداری روابط ظاهر و پنهان آیات درونی سوره و سیاق و تناسب میان آنها توجه ویژه داشته و از کنار موارد به ظاهر غیر متناسب، به سادگی نمی‌گذرد. افزون بر این، می‌کوشد از ارتباط و تناسب معنادار میان سوره‌ها در ترتیب طبیعی نزول یا سیاق سوره‌های نازل شده در یک قطعه زمانی، برای فهم مراد خدای حکیم بهره گیرد. این نگاه تفسیری، برخی از ابعاد جدید معنایی قرآن را در اختیار قرآن‌پژوهان می‌گذارد. تفسیر تنزیلی دو رویکرد دارد که عبارتند از: تفسیر تنزیلی ترتیبی و موضوعی.

۱. تفسیر تنزیلی ترتیبی

مسلم است که قرآن کریم با ترتیب خاصی بر پیامبر اکرم ﷺ نازل شده است. ترتیبی که با چینش فعلی و مرسوم قرآن‌های موجود متفاوت است. ترتیب نزول سوره‌های قرآن کریم، مانند همه افعال خدای حکیم، دارای معنا و مفهوم است که باید با استفاده از قرآن، روایات، تاریخ، شأن نزول و ... مورد موشکافی واقع شود و حکمت آن به گونه‌ای روشمند به دست آید؛ روشی که می‌تواند ما را به این هدف برساند، روش تفسیر تنزیلی قرآن است. در این روش تمامی سور قرآنی به همان ترتیبی که بر پیامبر اکرم ﷺ نازل شده مورد بررسی قرار می‌گیرد. آن چیزی که در این روش تفسیری از اهمیت دو چندان برخوردار است، نگاه معنادار به نزول تدریجی سوره‌هاست. «افزون بر آن در نظم و تعاقب و پی‌دپی بودن نزول آیات و سور و ملاحظاتی که میان واقعیت جامعه مخاطبان عصر نزول و اراده‌های خدا وجود دارد، حکمت‌هایی نهفته است که تنها با مطالعه قرآن به این سبک نمایان خواهد شد.» (بهجت‌پور، ۱۳۹۲: ۱۶) بر این اساس، این چارچوب ما را به دانش‌ها و نکات ارزشمند جدیدی رهنمون می‌گرداند، همچنان که محمد عزت دروزه، می‌نویسد:

با این سبک تفسیری پیگیری سیره پیامبر به ترتیب زمانی ممکن می‌شود. همچنین این امکان به وجود می‌آید که حالات و کیفیات نزول و مراحل آن به صورتی روشن‌تر و دقیق‌تر پیگیری شود و با این قرائن، خواننده در جو نزول قرآن و جو ظرفیت‌ها، مناسبت‌ها و غایات و مفاهیم قرآن قرار می‌گیرد و حکمت نزول برایش آشکار می‌شود. (دروزه، ۱۳۸۳: ۹)

در عین حال این سبک تفسیری مشترکاتی نیز با شیوه تفسیری مرسوم دارد؛ از جمله اینکه منابع و ابزار تفسیری تفاوت نمی‌کند، جز اینکه با تغییر چینش آیات موضوع مورد مطالعه، تلاش خواهد

کرد تا به دریافتی روشن‌تر از آیات دست یابد و پاسخ‌های قابل دریافتی را که تنها در این سبک به دست می‌آیند، از قرآن استخراج کند. اینک برای تبیین تفسیر به ترتیب نزول به قواعد آن اشاره می‌شود: ۱. روش کشف انسجام سوره‌ها؛ فهم سوره، ضابطه فهم منطق سوره، ۲. روش کشف ارتباط و تناسب آیات و سوره‌ها در ترتیب نزول، ۳. تفسیر دقیق‌تر قرآن به قرآن، ۴. دسته‌بندی روایات مرتبط با قرآن، ۵. بهره‌گیری از روایات اسباب نزول، ۶. دستیابی به جدول ترتیب نزول سوره‌ها.

۲. تفسیر تنزیلی موضوعی

این روش تفسیری پس از پایان قاعده ششم تفسیر تنزیلی ترتیبی؛ یعنی دستیابی به جدول ترتیب نزول سوره‌ها آغاز می‌گردد. از جمله اهداف این روش بررسی سیر تطور و شکل‌گیری موضوع در بستر نزول است. بدین صورت که مفسر به جای چینش آیات مربوط به یک موضوع براساس نظم مورد نظر خود، آنها را به ترتیب چینش الهی در هنگام نزول مورد بررسی و پژوهش قرار می‌دهد تا از این رهگذر، نکات تربیتی، تاریخی و روش‌شناسانه را پیرامون دیدگاه قرآن درباره یک موضوع به دست آورد.

استفاده از این روش دستاوردهای فراوانی دارد، از جمله آنکه با بررسی یک موضوع به ترتیب نزول می‌توان به روش نهادینه کردن ارزش‌های دینی در جامعه پی برد؛ امری که با تفسیر موضوعی به روش‌های رایج در بیشتر موارد مقدور و میسر نمی‌باشد. برای مثال کسانی که آیات مربوط به انفاق را به روش تفسیر موضوعی در قرآن بررسی کرده‌اند، به عناوینی همچون اهمیت انفاق، انواع، موارد مصرف و موانع آن اشاره کرده‌اند، اما به این پرسش پاسخ نداده‌اند که چگونه و با طی چه مراحل می‌توان رفتار افراد را در رابطه با انفاق تغییر داد و آن را به یک خصلت اخلاقی ثابت درآورد؟ همین پرسش درباره نماز، خداپاوری، آخرت ترسی و سایر ارزش‌های دینی نیز مطرح است.

اما با مطالعه روشمند قرآن به ترتیب نزول می‌توان به این پرسش‌ها پاسخ گفت و فرآیندی که طی آن ارزشی مانند انفاق، به رفتاری اجتماعی تبدیل می‌شود را ترسیم نمود. (خامه‌گر، ۱۳۸۹: ۲۴۲)

الگوی تحلیل تفسیر تنزیلی موضوعی

تفسیر تنزیلی موضوعی ترکیبی از تفسیر به حسب نزول و پیگیری موضوع همگام با نزول سوره‌های قرآن است. یکی از راه‌های دستیابی به چینش سوره‌های قرآن کریم، به ترتیب نزول، استفاده از روایات است. از همه روایات مذکور، «تنها یک سند وجود دارد که تمام راویان آن معروف و موثق هستند و آن، روایت عطاء خراسانی از ابن‌عباس است.» (نکونام، ۱۳۸۰: ۱۳۵) بر این اساس ترتیب

سوره‌های مکی «طبق روایت ابن عباس و تکمیل آن مطابق روایت جابر بن زید با تصحیح از روی نسخه‌های متعدد قابل اعتماد» (معرفت، ۱۳۸۷: ۸۸) عبارت است از:

علق، قلم، مزمل، مدثر، حمد، مسد، تکویر، اعلی، لیل، فجر، ضحی، انشراح، عصر، عادیات، کوثر، تکاثر، ماعون، کافرون، فیل، فلق، ناس، توحید، نجم، عبس، قدر، شمس، بروج، تین، قریش، قارعه، قیامت، همزه، مرسلات، ق، بلد، طارق، قمر، ص، اعراف، جن، یس، فرقان، فاطر، مریم، طه، واقعه، شعراء، نمل، قصص، اسراء، یونس، هود، یوسف، حجر، انعام، صافات، لقمان، سبأ، زمر، مؤمن (غافر)، فصلت، شوری، زخرف، دخان، جاثیه، احقاف، ذاریات، غاشیة، کهف، نحل، نوح، ابراهیم، انبیاء، مؤمنون، سجده، طور، ملک، حاقه، معارج، نبأ، نازعات، انفطار، انشقاق، روم، عنکبوت و مطففین. (معرفت، ۱۳۷۷: ۷۳)

کاربست تفسیر تنزیلی موضوعی در مقاله حاضر

پس از دستیابی به ترتیب نزول سور به فرایند دولت‌سازی نبوی ﷺ در سور مکی پرداخته می‌شود. سیر حرکت در این پژوهش گاهی میان سوره‌ای و گاهی درون سوره‌ای است؛ به این معنا که در این روش مفسر هم به انسجام درون سوره‌ها و هم به انسجام میان سوره‌ها نظر دارد تا بدین وسیله به منطق و محور اصلی قرآن کریم و ارتباط آن با موضوع، دسترسی پیدا کند. با توجه به اینکه در روش تفسیر تنزیلی، نخستین قدم کشف انسجام درونی یک سوره است و بر این اساس سور قرآن کریم نیز دارای ایده‌های محوری و حاشیه‌ای هستند، پس از طی مراحل شش‌گانه و رسیدن به جدول ترتیب نزولی سوره‌ها، موضوع مورد بررسی براساس ترتیب نزول سوره‌ها بررسی می‌شود. خلاصه مراحل تفسیر تنزیلی موضوعی عبارت است از:

۱. شناسایی جدول ترتیب نزولی سور قرآن کریم براساس تحقیقات سابق؛

۲. شناسایی منطق درونی نخستین سوره و کشف محورهای اصلی و فرعی و جایگاه و ارتباط موضوع مورد مطالعه با آنها؛

جهت دستیابی به محور اساسی در هر سوره تمهیداتی نیاز است:

الف) مطالعه دقیق آیات و پیوندهای ابتدایی میان آنها و نیز توجه به آغاز و فرجام سوره؛

ب) حاصل این مطالعه و تدبر در سوره، جستجوگر را به چند موضوع متنوع می‌رساند.

ج) در مرحله بعد باید به مطالعه تفصیلی این موضوعات پرداخت تا موضوع محوری و اصلی

سوره - که دیگر بخش‌های سوره در توضیح و تشریح و شبهه‌زدایی از آن است - معلوم شود.

د) پس از این مرحله زمینه کشف غرض و مقصود سوره فراهم می‌شود. (بهجت‌پور، ۱۳۹۲: ۲۱۸)

موضوع مورد بررسی در سور، ممکن است در محور اصلی یا در محورهای حاشیه‌ای باشد.

۳. شناسایی ارتباط موضوع با آیات و ترتیب نزول آیات در داخل سوره؛

۴. ردیابی پیوستار مطالب مطرح شده در سور مختلف براساس ترتیب نزول؛ (در صورت لزوم با

دوره‌بندی تنزیل قرآن کریم براساس زمان یا نقاط عطف و مهم)

۵. تبیین و تنظیم مطالب به دست آمده و ارائه نظریه تفسیر تنزیلی موضوعی.

تبیین سیر امت‌سازی نبوی ﷺ، در سور مکی قرآن کریم

با توجه به اینکه امت‌سازی امری سیاسی است، برخی از مستشرقان، اسلام اولیه را که در قالب سور مکی بیان شده است، عاری از اندیشه سیاسی و بالتبع مباحث مربوط به امت‌سازی نبوی ﷺ دانسته و بر این باورند که اسلام در پی تحولاتی که پس از هجرت نبوی رخ داد، وارد عرصه سیاست شد. (ر.ک: تیجانی، ۱۳۸۹: ۲۹) درحالی که این ادعا مردود بوده و باید گفت «دلایل و نشانه‌های زیادی از تفکر و رفتار سیاسی پیامبر ﷺ در سوره‌های مکی وجود دارد و نقطه مرکزی دعوت ایشان در دوره مکی تشکیل امت اسلامی برای نفی حاکمیت شرک و کفر و ایجاد حاکمیت الهی بوده است.» (فراتی، ۱۳۹۰: ۴۹) بنابراین باید اذعان کرد که پیامبر اکرم ﷺ و مسلمانان اگرچه در مکه توانستند دولت به معنای تام را بنا کنند، اما به هر حال به نحو چشمگیری توانستند به قسمتی از برنامه‌ها و اهداف دولت نبوی ﷺ که همان تبیین هویت امت است، دست یابند و بدین ترتیب، شرایط برای برپایی دولت نبوی ﷺ در دوران مدنی را فراهم گردانند؛ زیرا وجود دولت بدون امت امکان‌پذیر نخواهد بود. از طرفی آن چیزی که به تشکیل امت می‌انجامد، هویت واحد است. قرآن کریم نیز جهت نیل به این مقصود، به دنبال ایجاد تحول فکری و فرهنگی بر مبنای حاکمیت الهی و نفی طاغوت است. به‌طور کلی می‌توان گفت در سور مکی محورهایی چون «الله، خلق (آفرینش و هستی) و انسان»، (العوانی، ۱۹۹۹: ۱۸ / ۶۳) مباحثی هستند که جهت بسترسازی و بیان اصول بنیادی و هویت‌ساز دولت، امت، به کار رفته‌اند. به این ترتیب پیامبر اکرم ﷺ به تدریج مأمور به تغییر و تحول در فرهنگ و اندیشه جامعه می‌شود تا از این رهگذر دولت، امت‌سازی نبوی ﷺ شکل گیرد. سرآغاز این سیر تحولی سور مکی است.

۱. تبیین حاکمیت ربوبی در نخستین سوره قرآن

وحی الهی با هدف ایجاد تحول در همه امور و مهندسی هویت امت اسلامی، جهت تحقق دولت‌سازی نبوی ﷺ آغاز گردید. این مهم تحقق نمی‌پذیرد مگر اینکه در ابتدا نقشه راه معین گردد.

بر این اساس مخاطب قرآن با مفاهیمی آشنا می‌شود که هر چند ابعاد و مصادیق آن گسترش می‌یابد، اما تکلیف او در رابطه با موضوعاتی که سازنده هویت دینی است، روشن می‌شود، بنابراین انسان و جامعه نسبت به انتظار خداوند از خویشتن آگاهی یافته و بدین ترتیب هویت امت اسلامی در راستای الگوی دولت‌سازی نبوی ﷺ طراحی می‌گردد. نخستین سوره نازل شده بر پیامبر اکرم ﷺ سوره علق می‌باشد. سیاق آیات این سوره «آن چنان به هم ارتباط دارد که بتوان گفت یکباره نازل شده، و این سوره به‌طور قطع در مکه نازل شده است.» (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۵۴۶) اولین آیه‌ای که دارای دلالت سیاسی می‌باشد، آیه اول سوره مبارکه علق است؛ زیرا خداوند در این آیه از ربوبیت و حاکمیت خود بر عالم تأکید کرده است.

مبنای حاکمیت طاغوت

لازمه اعلام حاکمیت ربوبی فرمانبری انسان از چنین حاکمی است. اما این انسان چنین نمی‌کند و به مقتضای چنین برهانی تن نمی‌دهد! «بلکه از حد و اندازه خود تجاوز می‌کند و به گردنکشی و گستاخی می‌پردازد! و خودش را غنی و بی‌نیاز احساس می‌کند؛ یعنی در خود احساس ثروت و غنا می‌کند، به‌گونه‌ای که نیازی به خدا ندارد، در این صورت سر به طغیان می‌نهد.» (علق / ۷ - ۶؛ بهجت‌پور، ۱۳۸۷: ۱ / ۱۰۶) از دیدگاه قرآن کریم مهم‌ترین عامل طغیانگری، جهالت انسان نسبت به فقر وجودی خویش است. درحالی‌که قرآن می‌فرماید انسان با تمام وجود نیازمند به خداوند است. (فاطر / ۱۵) بنابر این هر جامعه‌ای که توهم غنا و بی‌نیازی به خالق هستی در او پدیدار گشت، سر به استکبار و طغیانگری می‌زند.

۲. شیوه‌های گذر از حاکمیت طاغوت

بیان ربوبیت و حاکمیت الهی و نیز نفی طاغوت به‌عنوان زیر بنای اندیشه‌ای دولت‌سازی نبوی ﷺ موجب شد تا طغیانگران که همان صاحبان زر و زور بودند و دولت باطل خویش را در معرض هجوم اندیشه‌های توحیدی می‌دیدند، به آزار و اذیت و مقابله با پیامبر ﷺ برخیزند. بنابر این خداوند در گام بعد، شیوه‌های گذر از سلطه طاغوت را بیان نمود. که عبارتند از: الف) دلداری پیامبر ﷺ جهت مقاومت در برابر حاکمیت طاغوت. (قلم / ۱۵ - ۱) ب) واگذاری مجازات تکذیب‌کنندگان طاغوتی به خداوند. (قلم / ۴۷ - ۱۶) ج) توصیه پیامبر به صبر و استقامت. (قلم / ۴۸) د) برنامه جامع آماده‌سازی پیامبر ﷺ جهت رویارویی با جریان طاغوت. (مزمّل / ۱۰ - ۱) ه) تأکید مجدد بر حمایت الهی از پیامبر ﷺ. (مزمّل / ۱۹ - ۱۱)

۳. آغاز مبارزه علنی با فرهنگ طاغوتی

پس از آنکه، پیامبر ﷺ، مأمور به تبیین زیربنای حاکمیت ربوبی و نیز راه برون رفت از مانع‌تراشی طغیانگران گردید، هم اکنون مأمور به اجرای اقدام بعدی در راستای «تخریب نظام مشرکانه» (بهجت پور، ۱۳۹۴: ۷۵) و طاغوتی جهت پی‌ریزی هویت امت، به صورت علنی است. به همین منظور در ابتدا در آیات ۷ - ۱ سوره مدثر، پیامبر ﷺ را امر به قیام و انذار می‌نماید. سپس در سوره حمد ضمن تبیین سه حاکمیت الهی، مغضوبین و ضالین، سفارش می‌کند که از او بخواهیم تا ما را در زمره هدایت یافتگان به صراط مستقیم که همان حاکمیت الهی است و در پرتو تنظیم روابط انسان با خدای متعال به دست می‌آید، قرار دهد.

۴. پیامبر ﷺ و هویت امت

سوره تکویر قرآن را به‌عنوان راهنما برای جویندگان طریق هدایت جهت گذر از جامعه طاغوتی به جامعه نبوی ﷺ معرفی نمود و بر این اساس انسان‌ها را با نقش قرآن در شکل دهی شخصیت انسان به‌عنوان عاملی تأثیر گذار در سرنوشت او اشاره نمود. این قرآن می‌بایست توسط کسی بیان گردد که بتواند دغدغه و مقصود اساسی پروردگار در راستای شکل‌گیری هویت امت، به درستی تبیین نماید. او کسی نیست مگر پیامبر اسلام ﷺ به همین دلیل خداوند، در سوره اعلیٰ به این مهم پرداخته و اهم وظایف پیامبر ﷺ را بیان فرموده است، تا بدینوسیله به رفع این دغدغه پردازد. بنابراین در آیات اول تا سیزدهم سوره اعلیٰ، ابتدا خداوند به پیامبر اکرم ﷺ فرمان می‌دهد که «آن جناب کلام خود را اصلاح کند و از هر چیزی که بویی از شرک جلی و یا شرک خفی دارد پاک نماید، و اسم پروردگارش را منزه بدارد» (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۴۴۱) تا بتواند به یکی از نقش‌های مهم خویش که همان معصومیت در دریافت، ابلاغ، حفظ و قدرت تبیین و تفهیم وحی الهی به‌منظور پی‌ریزی صحیح هویت الهی امت است، جامه عمل بپوشاند.

۵. عوامل و موانع رستگاری و رهایی از جامعه طاغوتی

سیر نزول سوره‌های گذشته ما را به این نکته می‌رساند که برای رسیدن به الگوی امت‌سازی نبوی ﷺ، ابتدا می‌بایست در بنیادهای فکری، فرهنگی و معرفتی جامعه طاغوتی و جاهلی تحول ایجاد کرد؛ تا در پرتو آن به جامعه‌ای که خواهان رهایی و رستگاری از ارزش‌های جاهلی باشد دست یابیم. این مهم به دست نمی‌آید مگر به واسطه نهادینه شدن مفاهیمی چون احساس نیاز به خداوند، مسئولیت در برابر او و نیز ایجاد احساس و انگیزه برای تغییر وضعیت نامطلوب. بر این اساس، خداوند

در آیه ۱۶ سوره اعلی، مهم‌ترین مانع‌رهایی از ارزش‌های طاغوتی را دنیاطلبی معرفی نموده و رهایی از چنبره چنین ارزش‌های انحرافی که سبب سلطه حکام طاغوتی بر افراد جامعه می‌شود، را مستلزم وجود انگیزه و محرک بسیار قوی می‌داند. بر این اساس در آیات ۱۱ - ۱ سوره لیل، توفیقات الهی را، محرک و عامل‌رهایی از ارزش‌های طاغوتی بیان نموده و اذعان می‌کند که این مهم به دست نمی‌آید، مگر در پرتو تحول و جوشش در عواطف انسانی؛ که عبارتند از: احسان، تقوای الهی، دوری جستن از بخل و احساس بی‌نیازی از مخلوق.

آسیب‌شناسی عوامل رستگاری

در گام بعد، ضمن تمرکز بر انسان، به آسیب‌شناسی عوامل هدایت و رستگاری انسان در گذر از جامعه طاغوتی به جامعه نبوی ﷺ می‌پردازد؛ که عبارتند از: ۱. گزینش دنیا در مقابل آخرت، به‌عنوان اساسی‌ترین ارزش در گفتمان طاغوتی حاکمیت ظالمانه و مغضوبه. (ر.ک: سوره اعلی و سوره حمد) ۲. بخل ورزیدن (ر.ک: سوره لیل) و غرق شدن در فسادهای اجتماعی و اقتصادی از قبیل بی‌تفاوتی نسبت به ایتم و مستضعفان، ثروت اندوزی و مال دوستی. (ر.ک: سوره فجر) ۳. نبودن در دایره ایمان و عمل صالح و نیز عدم توصیه به صبر و حق‌طلبی به دلیل عدم احساس دلسوزی و مسئولیت در روابط اجتماعی. (عصر / ۳ - ۲) ۴. عدم توجه و ناسپاسی نسبت به خداوند، (عادیات / ۶) و دست کشیدن از امور حیاتی، به دلیل توجه و تمرکز به امور دنیوی. (تکاثیر / ۱) ۵. تکذیب روز جزا و بی‌توجهی به عبودیت حاکمیت ربوبی، که نماد آن ارتکاب اعمال ریاکارانه، مزورانه و بخل‌آلود در عرصه اجتماع و نیز سهل‌انگاری در نماز است. (ماعون / ۷ - ۱)

۶. آغاز اعلان بنیاد اندیشه‌های حاکمیت الهی و نفی صریح ارزش‌های طاغوت

پیامبر اکرم ﷺ، مأموریت خویش را در جامعه‌ای با ساختارها و فرهنگ جاهلی و طاغوتی آغاز کرد. به همین دلیل خداوند، ضمن شناسایی مؤلفه‌های حاکمیت طاغوت به ارائه راهکار جهت گذر از جامعه طاغوتی، با شیوه‌های انذار و هشدار و نیز آسیب‌شناسی هنجارهای جامعه جاهلی و بیان ارزش‌های الهی به‌عنوان جایگزین پرداخت. با توجه به مقدماتی که به تدریج به دست آمد، اکنون مأمور به اعلان صریح و رسمی بنیان‌های عقیدتی و اندیشه‌ای حاکمیت الهی و موضع‌گیری شفاف در راستای نفی حاکمیت طاغوت و ارزش‌های برآمده از آن گردید. نقطه شروع این مأموریت جدید، سوره کافرون بوده و در سوره‌های بعد به تدریج به تبیین بنیان‌های اندیشه حاکمیت الهی می‌پردازد. در راستای نفی جریان طاغوت، ابتدا در سوره علق، توحید در ربوبیت و خالقیت و سپس، در سوره

توحید، توحید در ذات و صفات بیان گردید. توحید در ذات؛ یعنی «وحدت حقه حضرتش وحدت حقیقیه است؛ یعنی او تالی و دومی ندارد و برای او نمی‌توان دومی تصور کرد. در این راستا قرآن کریم در جمله توحیدیه لا اله الا الله این امر را به کامل‌ترین شکل ممکن بیان فرموده است.» (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۲۰) به عبارت دیگر، ذات خدا به‌گونه‌ای است که تعدد و کثرت بر نمی‌دارد و نمی‌توان در عالم خارج و ذهن، برای او فرد دیگری تصور کرد. (آل عمران / ۱۸) توحید صفاتی نیز به این معناست که صفات خدا از ذاتش جدا نیست بلکه همگی عین ذات‌اند. از آنجا که مغایرت صفات با ذات خدا ملازم با کثرت و ترکیب در ذات الهی است، صفات الهی در عین اختلاف مفهومی، در مقام عینیت وحدت دارند. امام صادق علیه السلام در این رابطه می‌فرماید: «لَمْ يَزَلِ اللَّهُ جَلًّا وَعَزَّ رَبَّنَا وَ الْعِلْمُ ذَاتُهُ وَ لَا مَعْلُومٌ وَ السَّمْعُ ذَاتُهُ وَ لَا مَسْمُوعٌ وَ الْبَصَرُ ذَاتُهُ وَ لَا مُبْصَرٌ وَ الْقُدْرَةُ ذَاتُهُ وَ لَا مَقْدُورٌ.» (صدوق، ۱۳۹۸: ۱۳۹) از مجموع آیات و روایات به دست می‌آید که خدا یگانه و بی‌همتاست و نیز ذات او بسیط است و دارای جزء نیست. بر این اساس خداوند در سوره توحید به معرفی توحید خالص و ناب در راستای تبیین هویت امت بر بنای حاکمیت توحید می‌پردازد.

۷. آسیب‌شناسی گفتمان طاغوت

پس از سوره توحید در سوره‌های بعدی آسیب‌های فرهنگ و هویت طاغوتی و تلاش‌های پیامبر صلی الله علیه و آله در راستای رفع آنها بیان می‌گردد که عبارتند از:

الف) پیروی از ظن: یکی از آسیب‌های اساسی جامعه طاغوتی تبعیت از ظن و گمان به جای پیروی از علم و یقین بود؛ آن هم در اساسی‌ترین مسائل مربوط به سرنوشت انسان یعنی باری تعالی و مسئولیت انسان در قبال او. به همین دلیل، ضمن رد اتهام‌ها درباره پیامبر (نجم / ۴ - ۳) و انتساب فرشتگان یا بتها به خدا (نجم / ۲۸ - ۲۷) و نیز نفی امکان بر عهده گرفتن بار مسئولیت افراد در برابر خدا از سوی یکدیگر، (نجم / ۳۸) بر مسئولیت مستقیم همه انسان‌ها در مقابل پروردگار و صاحب اختیار بودن او تأکید کرده است. (نجم / ۴۲ - ۴۱)

ب) پیروی از هوا و هوس: عامل بسیاری از انحراف‌ها و نابودی افراد و جوامع تبعیت از هواهای نفسانی است. اهمیت این موضوع به حدی است که خداوند مهم‌ترین ریشه تبعیت از ظن و توهم را نیز همان پیروی از هوای نفس می‌داند. (نجم / ۲۳) به همین دلیل پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در جهت اصلاح و رستگاری مردم دغدغه بسیار زیادی داشت (شعراء / ۳) و در این راه از هیچ تلاشی دریغ نورزید. به‌طور طبیعی همه مردم جهت پذیرش حقانیت و حاکمیت الهی و اصلاح انحرافات و کژی‌های

موجود که در ساختارهای جامعه ریشه دوانده بود از فطرت یکسانی برخوردار نبوده و به دو گروه تقسیم می‌شدند. گروه اول کسانی بودند که هنوز بر عقاید باطل و طاغوتی خویش اصرار می‌ورزیدند؛ گروه دیگر افرادی بودند که تحول و اصلاح فکری و عقیدتی را پذیرفته و به جرگه مؤمنان وارد شده بودند. بر همین اساس تلاش‌های پیامبر ﷺ بیشتر معطوف به اصلاح و هدایت گروه اول می‌شد تا بدین وسیله از انحرافات نجات یابند. اما خداوند این ترجیح و مصلحت‌سنجی را نادرست خوانده و دستور به پیگیری گروه دوم (مؤمنان) داده و بدین‌وسیله دغدغه پیامبر ﷺ در خصوص عدم جذب و هدایت مستکبران را رفع نمود و قرآن را کتاب هدایتگری دانست که انسان‌ها باید با اختیار خویش آن را بپذیرند. (عبس / ۱۴ - ۱) آنگاه در سوره قدر «خیال پیامبر ﷺ را برای همیشه از آینده نهضت مطمئن ساخته و بیان می‌دارد تمام مقدرات عالم در دست خداست که در شب قدر تقدیر می‌شود و جریان مخالف نخواهد توانست نهضت اسلامی را نابود کند». (بهجت پور، همان: ۱۳۴)

ج) عدم بهره‌برداری از ظرفیت‌های انسانی: رسولان درونی و بیرونی انسان^۱ (ر.ک: کلینی، ۱۴۰۷: ۱ / ۱۶) از جمله ظرفیت‌هایی است، که خداوند جهت هدایت و پذیرش حاکمیت الهی در اختیار انسان نهاده است. به همین دلیل در سوره شمس، ابتدا به رسول و هدایتگر باطنی که همان بهره‌برداری از ظرفیت‌های درونی است اشاره کرده، با ذکر یازده قسم که نشان از اهمیت موضوع دارد، به اختیار انسان در هدایت و شقاوت خویش به وسیله پیامبر باطن و درون تأکید می‌نماید. (شمس / ۱۰ - ۱) کلمه «تقوا» نیز که در آیه ۱۰ این سوره آمده است، به معنای حفظ خود از زیان و آسیب (مصطفوی، ۱۳۶۸: ۲۰۳) و نشانه رسول باطن است؛ و در اینجا یعنی اینکه خدای متعال به‌وسیله عقل و فطرت به انسان می‌آموزد که چگونه خویشتن و در نهایت جامعه را از شر آسیب‌ها و ارزش‌های طاغوتی حفظ نماید. اما انسان طاغی توجهی به ندای فطرت نمی‌کند. سپس خدای متعال پیامبر و راهنمای بیرون نیز ارسال نمود، اما باز هم جامعه طاغوتی آن را نپذیرفته و در صدد مقابله و حتی نابودی آن برمی‌آید. (شمس / ۱۵ - ۱۱)

۸. شکل‌گیری جمعیت غیر رسمی مؤمنان و تبیین عناصر هویت‌ساز آن

جمعیت و تشکل انسانی مبتنی بر هویت الهی، یکی از عناصر اساسی دولت، امت است. هویت جمعی سبب اتحاد و انسجام انسان‌ها و در نهایت پیدایش «امت»، می‌گردد. پس از تلاش‌های بی‌وقفه پیامبر

۱. إِنَّ لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حُجَّتَيْنِ حُجَّةً ظَاهِرَةً وَ حُجَّةً بَاطِنَةً فَأَمَّا الظَّاهِرَةُ فَالرُّسُلُ وَالْأَنْبِيَاءُ وَالْأَيْمَةُ ﷺ وَ أَمَّا الْبَاطِنَةُ فَالْعُقُولُ.

اکرم ﷺ، در راستای ایجاد تحول تدریجی در جامعه طاغوتی مکه، به وسیله تبیین اصول و مبانی حاکمیت الهی، دو گروه سیاسی و اجتماعی و بر مبنای دو هویت متضاد نمایان شد. گروه سابق طاغوتی و گروه لاحق الهی. اگرچه جمعیت کوچک و نوپای مؤمنان از ظهور و قدرت محسوس و رسمی بر خوردار نیست، اما خدای متعال از سوره اعراف تا چند سوره بعد، توجه خود را معطوف به هویت‌سازی و مراحل رشد و بالندگی همین گفتمان نوپا می‌کند. آنگاه به سه مؤلفه اساسی هویت امت یعنی عدم پیروی از ولایت طاغوت، پذیرش وحی (اعراف / ۲) و پیامبر ﷺ به عنوان پیام‌آور وحی (اسراء / ۳۶) اشاره می‌نماید. سپس، یکی از عوامل عدم پذیرش رسالت نبوی ﷺ توسط جریان طاغوت را غفلت‌زدگی جامعه طاغوتی می‌داند. غفلتی بسیار عمیق و دیرینه که گاه به خاطر نبودن پیامبران به‌عنوان منذران در جامعه به وجود می‌آید. (یس / ۷ - ۶) «شاید یکی از علل نامگذاری سوره یس به قلب قرآن همین معنا باشد. در سوره یس غفلت عمیق اجتماعی، که موجب نتپیدن قلب جامعه است، درمان می‌شود؛ غفلتی که با کنار رفتنش قلب جامعه شروع به تپش کرده، زندگی را آغاز می‌کند.» (بهجت پور، پیشین: ۱۳۹) در همین راستا خداوند با تمرکز بر ادبیات اندازی و دو نعمت بزرگ قرآن و رسالت (فرقان / ۶۲ - ۱) به محرک‌های اجتماعی و تأثیرگذار در امر اصلاح باور و ترغیب انسان‌ها به بندگی خدا می‌پردازد.

۹. ایجاد شکاف در گفتمان طاغوت و ظهور رسمی جامعه کوچک موحدین

خداوند در سوره یوسف، جامعه کوچک نوپا و مخفی مؤمنین را بر مشیت خود مبنی بر اعتلای آنان در مقابل طاغوتیان - با همه قدرت و دشمنی کفار - بشارت داد. (یوسف / ۵۷ - ۷) آنگاه ضمن هشدار به آینده شومی که در انتظار طاغوتیان است، (حجر / ۲۵ - ۱) به تحلیل محاسبات پیچیده و دقیق الهی مبنی بر عنایت و رحمت خاص خود بر گروه - هرچند کوچک - مؤمن پرداخت؛ و در نتیجه آنها را مهیای جداسازی و حضور علنی و اعلام فعالیت رسمی افکار و رفتار خود در مقابل گروه پر شمار و مسلط طاغوتی نمود؛ و با دستور «فَأَصْدَعْ^۱ يَمَا تُؤْمَرُ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ.» (حجر / ۹۴) به ایجاد شکاف در گفتمان مسلط طاغوتی و در نتیجه ایجاد دو قطب مؤمن و کافر فرمان داد. آنگاه از مؤمنان می‌خواهد که تحت تأثیر آزارهای مشرکان قرار نگرفته و از آنها ولو با هجرت از سرزمین آلوده به ظلم و شرک مکه، فاصله بگیرند. (نحل / ۱۲۰ - ۹۰)

۱۰. نقش اعتقاد به رستاخیز در پذیرش دولت نبوی ﷺ

از دیدگاه قرآن، ایجاد تردید در اعتقاد به اصل معاد، (قیامت / ۵ - ۳) و نیز بی‌تفاوتی و فراموشی آن،

۱. الصَّدْعُ: شکاف و شکستگی در اجسام سخت، مثل شیشه آهن و مانند آنها. (راغب اصفهانی، ۱۳۶۹: ۲ / ۳۸۱)

منشا سرپیچی از پذیرش حاکمیت ربوبی و تمامی فسق و فجور و بی‌تقوایی انسان است. (ص / ۲۶) در نتیجه عذاب‌های دنیوی و اخروی آنها را در بر گرفته و حیات ابدی آنها را تباه می‌کند. (اعراف / ۵۳) بنابراین، لازمه سعادت در حیات اخروی انسان، پذیرش دولت نبوی ﷺ، به‌عنوان جلوه‌ای از حاکمیت ربوبی است. یکی از دلایل عمده عدم پذیرش اصل معاد توسط گفتمان طاغوت، این است که، پس از اعتقاد به اصل معاد، دیگر جایی برای جاه‌طلبی، سلطه‌گری و ستمگری آنها باقی نمی‌ماند. بدین ترتیب، به تکذیب قیامت می‌پردازند. از همین رو خداوند ضمن بیان سرگذشت دنیوی طغیانگرانی که به تکذیب قیامت پرداخته‌اند، (حاقه / ۱۲ - ۱) جایگاه آنان در قیامت را نیز مطابق اعمال و رفتار دنیوی آنان می‌داند و بر این اساس انسان‌ها را به دو گروه اصحاب یمین و اصحاب شمال، یکی اهل سعادت و دیگری اهل شقاوت (حاقه / ۳۸ - ۱۷) تقسیم کرده و قرآن را مایه سعادت اهل تقوا و زیان جریان طاغوت می‌داند. (حاقه / ۵۲ - ۳۸) و بیان می‌دارد مستکبرانی که حاکمیت ربوبی را برتافتاده‌اند، عذاب دردناکی را خواهند چشید و در مقابل جبهه متقین را که سرسپرده حاکمیت ربوبی و نبوی ﷺ بوده‌اند، به‌سوی نعمت‌های پایدار الهی سوق داده می‌شوند. (نبا / ۴۰ - ۲۲) بدین ترتیب خطاب به طغیانگرانی که با لحن تمسخرآمیز به انکار معاد می‌پردازند، به قدرت الهی مبنی بر بخشیدن حیات دوباره بر مردگان، در دنیا اشاره کرده (نازعات / ۱۴ - ۱) و با یادآوری سرگذشت مبارزات موسی ﷺ با فرعون به‌عنوان نماد حاکمیت طاغوت تأکید می‌کند: او که پادشاه بود و قدرت و مکنشش از شما سرکشان مکی زیادتر، گرفتار عذاب دنیوی و اخروی حاکمیت ربوبی شد؛ حال آن خدا چگونه از عذاب گروه ضعیف و سرکش مکه ناتوان خواهد بود؟ (نازعات / ۲۶ - ۱۵) بدین ترتیب با بیان اینکه همه اعمال دنیوی انسان‌ها، جهت رسیدگی در آخرت ثبت می‌گردد، مهر پایانی بر رفتار غرورآمیز سرکشان مکی در برابر دولت‌سازی نبوی ﷺ، زد. (مفاد سوره انفطار) سپس با بیان دو پیشگویی مبنی بر شکست اولیه رومیان توسط پارسیان، و در نهایت پیروزی رومیان شکست خورده بر پارسیان، (روم / ۱۰ - ۱) ضمن تقویت روحیه گروه اندک مؤمنان در ایستادگی در مقابل تهدیدات و آزارهای جریان طاغوت، به گروه مشرکان یادآوری نمود که تحقق معاد و رسیدگی به حساب انسان‌ها نیز مانند تحقق این غیب گویی، قطعی است؛ بر این اساس، «وعده آمدن قیامت هم، مانند سایر وعده‌های عملی می‌شود و باید از خطرهایی که وعده آن را می‌دهد بر حذر بود.» (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۱۶ / ۲۳۲) بنابراین، قرآن کریم، با ادبیات اندازی که از ویژگی‌های مهم سوره‌های مکی است، تلاش نمود تا با توجه دادن مردم به سرنوشت هولناک آنها در قیامت، جامعه غفلت‌زده طاغوتی را دچار تحول نموده و از این رهگذر انگیزه‌های آنها را جهت حرکت به‌سوی دولت، امت‌سازی نبوی ﷺ، تقویت نماید.

۱۱. هجرت؛ گامی در جهت حفظ هویت امت و تحقق دولت

بعد از بروز رسمی گروه اندک مؤمنان، و مخالفت علنی با باورهای مشرکان، آزار و اذیت و شکنجه جریان طاغوتی، که در مقابل منطق قرآن چیزی برای گفتن نداشت، شدت یافت، خداوند با تبیین سرگذشت انبیا و امم پیشین، به تسلای خاطر پیامبر ﷺ و تقویت روحیه گروه نوپای مؤمن و تحت فشار پرداخت. سپس از سوره ابراهیم، با نزول سوره‌های جدید، اقدام به معرفی گام‌های تازه، در راستای تحول در جامعه طاغوتی، و رسیدن به الگوی دولت‌سازی نبوی ﷺ نمود. آنگاه با اشاره به افراد مدعی ایمان که در مقابل فشارها عکس‌العمل مناسبی انجام ندادند، به ظهور گروه جدید منافق، و سرزنش آنها اشاره نمود. (عنکبوت / ۱۱ - ۱) سپس با بیان سرگذشت امت‌های کافر پیشه گذشته، که با فشار به پیروان انبیا الهی، اقدام به وسوسه آنان در بازگشت به ولایت طاغوت می‌کردند، به تهدید شدید کافران پرداخته و ضمن تشبیه حاکمیت غیر الهی به لانه عنکبوت، به سستی ارکان این نوع حاکمیت، تأکید می‌کند. (عنکبوت / ۴۴ - ۱۲) سپس به جهت «آماده‌سازی مردم برای مهاجرت از مکه به مدینه، خدای متعال در بیان داستان لوط، از گفته او (إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَى رَبِّي) استفاده کرده است.» (بجهت‌پور، پیشین: ۳۷۴) و چون پس از هجرت به مدینه، قطعاً با یهودیان آنجا مواجه می‌شوند، خداوند مؤمنین را توصیه به جدال احسن با آنها نموده، آنگاه اشاره می‌نماید، که گروهی از یهود به شما ایمان آورده و گروهی نیز راه ستمگری در پیش می‌گیرند. (عنکبوت / ۴۶) پس از آن با توجه به فتنه‌انگیزی کفار علیه مؤمنان «مؤمنان را به هجرت از مکه دستور می‌دهد.» (همان: ۳۷۵) سپس مشرکان مکه را که از حقوق خویش ذره‌ای نمی‌گذرند، اما در مقابل حقوق گروه کوچک مؤمنان را نادیده انگاشته و به آنها ظلم می‌کنند، تهدید نموده آنگاه به سرنوشت شومی که در روز جزا در انتظار آنان است اشاره نموده، در مقابل مؤمنان را به نائل آمدن به در جات رفیع بشارت می‌دهد (مطففین / ۲۸ - ۱) بدین ترتیب خداوند با تشویق گروه مؤمنان به هجرت، گام دیگری در راستای تقویت هویت امت و پایه‌گذاری دولت نبوی ﷺ بیان می‌دارد.

نتیجه

دولت، امت‌سازی دو مفهوم به هم پیوسته‌اند. به همین دلیل در دولت‌سازی نبوی ﷺ شاهد این پیوستگی هستیم. سور مکی قرآن کریم، در بردارنده مفهوم امت‌سازی در راستای عملی شدن دولت در مدینه است. از طرفی مفهوم امت مفهومی اعتقادی و الهی است. بر این اساس آن چیزی که هویت‌بخش امت است، ارزش‌های الهی است؛ نه هنجارهای نژادی، قومی و ... به همین دلیل

سوره‌های مکی قرآن کریم به بیان مؤلفه‌های هویت‌ساز امت اسلامی می‌پردازد، تا بدین وسیله تحول تدریجی و فرهنگی که مقتضای سیر نزول قرآن کریم است در انسان‌های عصر نزول ایجاد شده، و زمینه را جهت برپایی دولت در مدینه فراهم آورد. بر این اساس مؤلفه‌های دولت، امت‌سازی نبوی ﷺ در سوره مکی از فرایند خاصی برخوردار است. در همین راستا در نخستین سوره مکی (علق) به بیان اولین مفهوم سیاسی و مؤلفه هویت‌ساز امت؛ یعنی ربوبیت تکوینی و تشریحی پرداخته و ضمن اثبات حاکمیت ربوبی به نفی حاکمیت طاغوت و شیوه‌های گذر از آن پرداخته است. در ادامه این فرایند است که اولین نماد امت؛ یعنی تشکیل جمعیت کوچک مؤمنان، از قبایل و نژادهای مختلف شکل می‌گیرد، سپس به مفهوم معاد و تأثیر آن در پذیرش حاکمیت الهی اشاره کرده و در نهایت، به منظور حراست از جامعه نوپای مؤمنان و عملی شدن دولت نبوی ﷺ فرمان هجرت صادر می‌گردد.

منابع و مأخذ

الف) کتاب‌ها

- قرآن کریم.

- ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۳۹۸ ق، *التوحید*، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- بهجت پور، عبدالکریم ۱۳۸۷، *همگام با وحی: نخستین تفسیر جامع شیعی به ترتیب نزول قرآن*، قم، سبط النبی، چ ۲.
- بهجت پور، عبدالکریم، ۱۳۸۸، *درآمدی بر اصول تحول فرهنگی (با الهام از نزول تدریجی قرآن)*، قم، بوستان کتاب.
- بهجت پور، عبدالکریم، ۱۳۹۲، *تفسیر تنزیلی (به ترتیب نزول)*، مبانی، اصول، قواعد و فوائد، قم، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- بهجت پور، عبدالکریم، ۱۳۹۴، *شناختنامه تنزیلی سوره‌های قرآن کریم*، قم، التمهید.
- تیجانی، عبدالقادر حامد، ۱۳۸۹، *مبانی اندیشه سیاسی در آیات مکی*، ترجمه و تعلیق مهران اسماعیلی و مشتاق الحلو، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- جابر العلوانی، طه، ۱۹۹۹ م / ۱۴۲۰ ق، *مقدمه فی اسلامیه المعرفه*، ج ۱۸، قم، مؤسسة الاعراف.
- دروزه، محمدعزت، ۱۳۸۳، *التفسیر الحدیث*، قاهره، دار احیاء الکتب العربیه.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۳۶۹، *مفردات الفاظ قرآن با تفسیر لغوی و ادبی قرآن*، ترجمه غلامرضا خسروی حسینی، تهران، مرتضوی.

- طباطبایی، سید محمدحسین، ۱۳۷۴، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- علیخانی، علی اکبر، ۱۳۸۸، *مبانی نظری هویت و بحران هویت*، تهران، جهاد دانشگاهی.
- فراتی، عبدالوهاب، ۱۳۹۰، *درسنامه سیره سیاسی نبوی (مبانی، حکومت و رفتار سیاسی)*، قم، پژوهشگاه فرهنگ و علوم اسلامی.
- مصطفوی، حسن، ۱۳۶۸، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- معرفت، محمدهادی، ۱۳۷۷، *تاریخ قرآن*، تهران، سمت.
- نکونام، جعفر، ۱۳۸۰، *درآمدی بر تاریخ گذاری قرآن*، تهران، هستی نما.
- von Bogdandy and R. Wolfrum, (eds), 2005, State-Building, Nation-Building, and Constitutional Politics in *Post-Conflict Situations: Conceptual Clarifications and an Appraisal of Different Approaches*, Max Planck Yearbook of United Nations Law, Volume 9, p. 579.
- Carolyn Stephenson, Nation Building, From Wikipedia, *The free encyclopedia*, January 2005.
- Flora Peter, Stein, Rokkan; Stein, Kuhnle, State Formation, *Nation-building and Mass Politic: The Theory of Stein Rokkan*, London: Oxford UK, 2008.

ب) مقاله‌ها

- امینیان، بهادر و مائده کریمی قهرودی، ۱۳۹۱، «استراتژی دولت - ملت‌سازی آمریکا در افغانستان»، *دانش سیاسی*، شماره ۱۵، ص ۹۸ - ۶۹، تهران، دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- حاتمی، عباس، ۱۳۹۰، «نظریه‌های مختلف دولت‌سازی: به‌سوی یک چارچوب‌بندی نظری»، *پژوهشنامه علوم سیاسی*، شماره ۳، ص ۴۴ - ۳، تهران، انجمن علوم سیاسی ایران.
- خامه‌گر، محمد، ۱۳۸۹، «شبکه معنایی موضوعات قرآن؛ معرفی شش رویکرد در تفسیر موضوعی قرآن کریم»، *پژوهش‌های قرآنی*، شماره ۶۳ - ۶۲، ص ۲۷۱ - ۲۳۶، مشهد، دفتر تبلیغات اسلامی شعبه خراسان.
- زرگر، افشین، ۱۳۸۶، «مدل‌های دولت - ملت‌سازی؛ از مدل اروپایی تا مدل اوراسیایی»، *علوم سیاسی*، شماره ۷، ص ۱۶۰ - ۹۷، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی.
- فیرحی، داوود، ۱۳۹۱، رهبری و حکومت در اندیشه شهید بهشتی، «نظریه امت و امامت»، *سیاست*، شماره ۱، ص ۳۱۰ - ۲۸۷، تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی.

